

Alexander Polman

Vaardige cadetten en creatieve officieren

De opkomst van het artistieke handtekenen binnen de officiersopleiding tot en met de Koninklijke Militaire Academie, 1700-1850

Drs. Alexander Polman (1966), conservator picturale collecties van het Legermuseum richt zich in dit artikel op de ontwikkeling van het militaire tekenonderwijs met het accent op het element van het artistieke handtekenen. Deze ontwikkeling vond zowel zijn hoogte- als eindpunt op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

Vanaf het bestaan van een geregeld leger moesten cadetten, aspirant-officieren en officieren kunnen tekenen. Het belang van al die tekeningen is heel wisselend. Voor het overgrote deel betreffen het oefeningen in het rechtlijnig, situatie- en handtekenen.[1] Deze voorbeelden illustreren, dat het tekenonderwijs voor veel militairen een onvermijdelijk onderdeel was van het lesprogramma op de academie of militaire school.

Daarnaast zijn er de tekeningen die uit de aard van een militaire specialisatie werden vervaardigd zoals die ten behoeve van de vestingbouwkunde en de cartografie. Maar er zijn ook voorbeelden van hen die het niveau van de plichtmatigheid ontstegen door zich in artistieke zin verder te ontwikkelen dan men van een toekomstig officier mocht verwachten. Dergelijke bladen ontstonden veelal uit wetenschappelijke belangstelling, kunstzin of tijdverdrijf. Onderstaand artikel spitst zich toe op de ontwikkeling van het militaire tekenonderwijs en hierbinnen op het element van het artistieke handtekenen. Tegenwoordig is het bijna niet meer voor te stellen dat cadetten worden getraind in het tekenen van academievoorbeelden en romantische landschappen. Toch nam het artistieke tekenen sinds de vorming van de eerste geregelde officiersopleidingen een enorme vlucht en was het circa 75 jaar de praktijk van alledag. Deze ontwikkeling vond zowel zijn hoogte- als eindpunt op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

Tekenen, een bekend veronderstelde vaardigheid (1700-1750)

Bij ons bepaald zig veelmaal de Wetenschap van een jong Ingenieur, ten tyde zijner aanstelling tot het zogenaamde streepen trekken of teekenen: en men acht geen ander getuigschrift van desselfs kundigheeden nodig, dan een fraai opgewerkt plan. (Brief Directeur-generaal van Fortificatiën Carel Diederik du Moulin aan de stadhouder, 1776)

Er is altijd een noodzaak geweest om te tekenen binnen de krijgsmacht, immers iedere nieuwe ontwikkeling of gebeurtenis werd in eerste instantie met de pen opgetekend. Het was eveneens een discipline waarvan verondersteld werd deze in de basis te beheersen voordat men aan een opleiding bij een technisch wapen begon. Tot ver in de achttiende eeuw vond bij de benoeming van officieren echter geen formele toetsing van kennis plaats, omdat van een nauwkeurig omschreven, laat staan uniform opleidingspatroon, eigenlijk geen sprake was. Het overhandigen van een aantal vestingbouwkundige tekeningen was meestal al voldoende om in dienst te treden als ingenieur.[2]

In het eerste Nederlandse werk over militaire architectuur door Simon Stevin uit 1594, klonk het besef door dat het gebruik van degelijke getekende plannen de basis was voor een succesvol vestingontwerp en de uitvoering daarvan.[3] Duidelijk is dat Stevin aan het tekenen, dat hij zag als een dagelijks terugkerende bezigheid, een zekere autonomie toekende. In 1600 zorgde hij ervoor dat het werd opgenomen als onderdeel in een onderwijsprogramma. In deze zogenoemde Nederduytsche Mathematique, het eerste opleidingsinstituut voor Nederlandse ingenieurs[4], werd het tekenen als discipline onlosmakelijk verbonden met het goed functioneren van de toekomstige vestingbouwkundigen en landmeters.[5] Deze eerste poging tot het geregelde tekenen kende echter geen vervolg. Ingenieurs in die tijd waren namelijk nog niet echt 'gemilitariseerd' en werden meestal op ad hoc basis aangetrokken. Het lag dus voor de hand dat het beëindigen van de oorlogstoestand in 1648 niet bevorderlijk was voor de continuïteit van het geregelde tekenen in militair verband. Veelal op persoonlijk initiatief van ingenieurs ontstonden in de naoorlogse periode vervolgens diverse handboekjes en traktaten over de vestingbouwkunde met daarin ook ruimte voor het tekenen. Het was dus aan de potentiële extraordinaris-ingenieur om deze werken ter hand te nemen en door zelfstudie zijn vaardigheden te onderhouden. Een veelgehoorde klacht in die tijd was het feit dat de betreffende literatuur vooral in het Latijn verscheen.[6] Ingenieur Pieter Bekker van Herford voelde in 1673 de verplichting een boekje samen te stellen in het Nederduyts, om zodoende de kunst van het tekenen ten behoeve van de vestingbouw onder een bredere groep ingenieurs te kunnen verspreiden.[7]

Door het uitblijven van gecoördineerd militair onderwijs werd de vaardigheid in het tekenen voornamelijk individueel of door de commandant bepaald. Illustratief hiervoor is de reactie van een artillerieofficier in het tijdschrift De Denker uit 1773.[8] De stelling van een lezer dat het leven van een officier een somber bestaan zou zijn pareerde de officier met een uitleg over zijn intellectuele bagage en hoe hij had Ieren tekenen. De tekenvaardigheden die hij voor zijn carrière nodig had maakte hij namelijk zichzelf eigen. Dit werd tevens bepaald door de commandant die besloot wat en op welk moment hij zich op iets moest toeleggen.

Gezien de aard van de werkzaamheden bij de technische wapens werden in de loop van de achttiende eeuw aan aankomende officieren van de artillerie en genie steeds meer eisen gesteld op het gebied van het tekenen. Er werden diverse initiatieven ontplooid om te komen tot een tekenvoorziening ten behoeve van het toekomstig officierskader. Eén van die vroege initiatiefnemers was kolonel Sebastiaan van Glabbeecq, chef van het Korps Artilleristen. In 1735 constateerde hij dat de kennis bij de bombardiers en cadetten ernstig tekort schoot. Hij was de mening toegedaan dat een artillerist ten minste inzicht moest hebben in de beginselen en gronden van Benige wetenschappen (...), als teekenen, geometrie, en bijzonder van de artillerye selfs.[9] Van zelfstudie als middel tot kennisverrijking koesterde hij geen al te grote verwachtingen. Zijn pogingen om een artillerieschool op te richten liepen echter op niets uit.

Van Glabbeecqs pessimisme over zelfstudie door officieren bleek echter te negatief. luist het ontbreken van een geregeld tekenonderwijs bewoog individuele officieren ertoe zelf het tekengerei ter hand te nemen om de reeds opgedane kennis vast te leggen. Hierop wijzen bijvoorbeeld de talloze overgeleverde handschriften en zelf geïllustreerde lesboeken met tekeningen van kanonnen en technische onderdelen. Claudius Mandré, artillerist van de Verenigde Oostindische Compagnie te Ceylon, ontleende in 1747 voor zijn traktaat over de artillerie diverse stukken tekst uit de Franse artillerieboeken van St. Remy en de Villeneuve, terwijl de technische pentekeningen hoofdzakelijk naar eigen inzicht en met een geoefende hand werden uitgevoerd.[10] (afb. 2) Het omgekeerde was ook het geval: in het artillerietractaatje van Herman Gelinck uit 1721 waren de tekeningen gekopieerd naar prenten uit gedrukte bronnen. Dergelijke officieren wier tekeningen ter illustratie dienden van eigen onderwijsdoeleinden moeten voornamelijk gezien worden als gelegenheidsdocumentalisten. Hierbij de kanttekening dat het werk van deze militairen niet altijd per definitie amateuristisch te noemen is. Zeker onder artilleristen leidde het enthousiasme waarmee de tekenkunst werd beoefend soms tot verrassend niveau, zowel technisch als esthetisch. Sommigen legden naast hun vakspecialisme een grote belangstelling voor het tekenen aan de dag zoals in het handschrift uit 1733 van artillerieofficier P.A. Weber. Hierin wordt naast militair-technische zaken ook veel aandacht besteed aan kunst en wetenschap.[11] De populariteit van deze disciplines stimuleerden aan het begin van de achttiende eeuw bij haar beoefenaars de lust tot het tekenen in belangrijke mate, hetgeen bij Weber tot uiting kwam in de academiestudies van de menselijke figuur. Het handschrift geeft daarnaast inzicht in de intellectuele bagage van de man en van de opleiding tot artillerist in het algemeen. Naast onderwerpen als sterrenkunde, natuurkunde en mythologie die uitgebreid aan bod komen, is achterin een inventaris van Webers boekenbezit opgenomen. Hieronder bevinden zich titels als de *Re Architectura* van de Renaissancemeester Scamozzi en de *Metamorfosen* van Ovidius. De sprekende weergave van een struisvogel kopieerde hij zeer waarschijnlijk uit een van zijn natuurhistorische boeken ten behoeve van een verhandeling over landmeetkunde. (afb. 1) Alhoewel van een geregeld militair tekenonderwijs in zijn tijd nog altijd geen sprake was, bewijzen Webers tekeningen dat de individuele militair door zelfstudie een redelijk artistiek niveau kon bereiken. Daarnaast etaleerde hij in de keuze van de onderwerpen, een 'opgewektheid' tot het beoefenen van de tekenkunst die zo kenmerkend is voor de tekenende artillerist uit de achttiende en negentiende eeuw. Hierover later meer.

Van nuttige oefening tot een geregeld vak (1789-1805)

Het artistieke handtekenen (het natekenen naar figuren, gipsen, landschappen en het vrij tekenen) nam een opvallende plaats in binnen de negentiende eeuwse beroepsopleiding voor officieren. Een eeuw daarvoor had het echter nog alles behalve een duidelijke status. Dit in tegenstelling tot landen als Pruisen en Frankrijk, waar het handtekenen al vroeg op particuliere, en later ook op geregelde cadettenscholen werd gedoceerd. Het was aanvankelijk niet zozeer een militaire noodzaak om 'élèves' te laten tekenen. Vanuit de idee van algemene opvoedkunde behoorde het tekenen als het dansen en de conversatie in het Frans immers bij de opvoeding van jonge heren. Daarnaast diende het als een aangenaam tijdverdrijf tijdens de lange kazernedagen en manoeuvres te velde.

De marine van de Republiek zette zijn jonge officieren en adelborsten juist al zeer vroeg in de achttiende eeuw aan tot het handtekenen. Hier werd de vaardigheid als vrijetijdsbesteding meer en meer als een nuttige oefening gezien voor toekomstige officieren.[12] Prentkunstenaar Caspar Philips bracht in 1786 speciaal voor de marine een gedrukte handleiding uit over de specialisatie van de handtekenkunde.[13] Het was tevens één van de eerste keren dat gebruik werd gemaakt

van een kunstenaar, van wiens expertise militaire opleidingen zich in de negentiende eeuw regelmatig zouden gaan bedienen.

Het handtekenen binnen de officiersopleiding nam onder aanvoering van luitenant-kolonel Bartholome Eduard Paravicini de Capelli vastere vormen aan. Mede dankzij hem werden in 1789 drie artilleriescholen opgericht, respectievelijk in Breda, Zutphen en Den Haag die blijkens het conceptreglement van 1789 groot belang hechtten aan het tekenonderwijs.[14] Er werd op aangedrongen dat de leerlingen iedere dag tekenonderricht ontvingen; drie middagen voor het rechtlijnig tekenen en twee voor het handtekenen. (afb. 3, 4) Het handtekenen werd verzorgd door de speciaal daarvoor aangestelde tekenmeesters. Ook werd naar buitenlands model een dans- en schermmeester aangesteld, zodat de scholen niet alleen konden voorzien in een gedegen militair-technische opleiding, maar ook het karakter kregen van een voornamelijk kostschool voor jonge heren waar een breed scala aan sociale vaardigheden kon worden aangeleerd. Wie deze tekenmeesters uit de vroegste periode van de artilleriescholen waren is nochtans onbekend. Een verklaring hiervoor is wellicht dat door de Franse militaire operatie tegen de Republiek de scholen al weer snel hun deuren moesten sluiten. Wel is bekend dat de directeur van de Bredase vestiging, Ulrich Huguenin, zelf actief als tekenaar, een groot voorstander was van het handtekenen. (afb. 5) Van der Aa vermeldt over hem: Ook de uren van uitspanning werden niet nutteloos doorgebracht, daar hij ze aan de beoefening der fraaije letteren de schilder- en teekenkunst wijdde.[15] Zo had hij bijvoorbeeld met zeventien tekeningen een aandeel in het artillerietrakteat van David Emanuel Musly, waarvoor werd samengewerkt met de tekenende officieren, de Zwitsers Charles Scharff en Bernard Holzer.[16] De voorstudies voor het trakteat, die tussen 1759 en 1776 tot stand kwamen, laten zien dat voor een militairtechnische publicatie zowel tekenende militairen als kunstenaars werden aangetrokken. Naast bovengenoemde officieren participeerden ook de kunstenaars en broers Isaac Lodewijk en Paulus Constantijn la Farque, en de vermaarde Zwitserse landschapsschilder en tekenaar Johann Ludwig Aberli. Het zoeken naar permanente samenwerking met civiele kunstenaars was in het Staatse leger eerder uitzondering dan regel. In Engeland daarentegen was op dit terrein veel meer ervaring. Zo werd de bekende kunstenaar William Hodges tegen het einde van de achttiende eeuw toegevoegd aan de marine, en was kunstenaar Paul Sandby reeds vanaf 1768 werkzaam bij de Royal Military Academy in Woolwick.

Door het opkomende militaire onderwijs was er een toenemende behoefte aan goede lesmiddelen. Zoals Ulrich Huguenin illustreerde publicist C. A. Geisweit van der Netten zijn boeken voornamelijk met eigen werk. In een van zijn eerste lesboeken, die hij in 1803 als luitenant bij het tweede Regiment Cavalerie samenstelde over Militaire pligten, kundigheden en dienst- verrichtingen, wijdde hij ook een heel hoofdstuk aan de kunst van het situatietekenen.[17] Het situatietekenen had betrekking op het vervaardigen van kaarten in technische zin, maar ook, en hier legde Geisweit van der Netten de nadruk op, het kunnen tekenen van bergen, bossen, moerassen, dorpen, wei- en akkerlanden om de situatie zowel voor de bevelhebber als voor zijn eigen nut en gebruik aan te wenden. (afb. 6) Voor deze aspecten van de tekenkunst achtte hij andere vaardigheden nodig dan voor het rechtlijnig tekenen. Hiermee gaf hij in feite aan dat er binnen de officiersopleiding behoefte bestond aan meer artistiek onderlegde tekenleraren, die middels handtekenlessen dergelijke technieken konden doceren. Reeds bij de heropening van de artilleriescholen in 1795 werd deze behoefte onderkend, getuige de benoeming van een handtekenmeester naast de algemeen tekenmeester. Het volgen van handtekenonderwijs werd zelfs als argument aangevoerd in de discussie om de aanvankelijke vestigingsplaats van één van der scholen in Delft weer naar Den Haag te krijgen. Immers in Den Haag was een tekenacademie

gevestigd, zodat de cadetten daar op de winteravonden, zonder de theoretische lessen te verzuimen, extra handtekenonderwijs konden volgen.[18]

Wie deze handtekenleraren van het eerste uur waren is onbekend. Waren het gevestigde kunstenaars of militairen met talent voor de tekenkunst? In ieder geval weten we dat de marine als eerste overging tot het aantrekken van een artistiek meester. In 1803 namelijk werd classicistisch kunstenaar D.P.G. Humbert de Superville docent op de eerste marineschool, die op dat moment was ondergebracht in het voormalige fregat Euridice in de haven van Hellevoetsluis.[19]

Bovengenoemde ontwikkeling en de behoefte aan meer creativiteit bij het situatietekenen, zijn mogelijk aanwijzingen waarom rond 1800 het artistieke handtekenen in het leger een plotselinge opkomst beleefde. De wisselwerking tussen opvoedkundige eisen en professionele behoefte leek in ieder geval zijn uitwerking te hebben op de tekenaspiraties van cadetten en officieren. Een opvallend groot aantal militairen etaleerde in die tijd een tekenvaardigheid waarin kunstzin een belangrijk element vormde. De werken van de artillerieofficieren J.C. Janson en P. Janson, die les kregen van hun vader, de bekende kunstenaar Johannes Janson, konden zich meten met de beste genretekeningen van hun tijd. Officier M.A. Kuytenbrouwer was bijvoorbeeld lid van diverse kunstgenootschappen net zoals de artillerist en tekenaar Johannes Rach, die in de Oost lid was van het Bataviaasch Genootschap van Kunst en Wetenschappen. De latere generaal der artillerie Otto Howen hield zich voornamelijk bezig met de populaire landschapstekenkunst. [20] Officier Ernst Willem Jan Bagelaar, kunstenaar van voornamelijk geëtste landschappen en portretten, publiceerde in 1817 zelfs een verhandeling over eere nieuwe manier om Prentteekeningen te vervaardigen. Hierin schreef hij wat waarschijnlijk veel kunstzinnige officieren bij de uitoefening van hun hobby parten speelde: Mijn beroep gaf mij weinig gelegenheid, om wetenschappelijke kundigheden te kunnen aankweken, doch de korte vrede van Amiens (1802) stelde mij enigszins in staat, door het Verlof, dat toen aan Officieren verleend werd, om mijne geliefkoosde uitspanning, de Teeken-en Schilderkunst; voor eenigen tijd ongestoord te kunnen beoefenen.[21]

In hoeverre er voor bovengenoemde kunstenaars een duidelijke relatie te leggen valt tussen hun loopbaan bij het leger en hun ontwikkeling als tekenaar is moeilijk te bepalen. Het was in ieder geval niet altijd zo, blijkens de getuigenis van Bagelaar, dat militairen met kunstaspiraties zich altijd vrijelijk konden ontplooien. Het lijkt echter geen toeval, dat juist in een periode waarin het element van het handtekenen zo belangrijk wordt er verschillende artistiek onderlegde militairen op het toneel verschijnen. Wat verder geconstateerd kan worden is dat wederom artillerieofficieren meer enthousiasme tot het beoefenen van de tekenkunst laten zien. Gezien de bemoeienissen van het wapen met het tekenen voor officieren en het handtekenen in het bijzonder, lijkt dit gegeven geen toeval.

Het artistieke handtekenen, een vast onderdeel binnen de officiersopleiding (1806-1828)

Tekenen onder Lodewijk Napoleon (1806-1810)

Lodewijk Napoleon had in de korte jaren van zijn koningschap getracht de ontwikkeling van wetenschappen en kunsten op een hoger peil te brengen. In het licht van het militaire onderwijs was zijn streven van belang om de officiersopleiding in ons land grondig te vernieuwen. Concrete resultaten waren bijvoorbeeld de militaire scholen te Amersfoort, Honselersdijk en Den Haag, die naar Frans model werden gevormd. Onder zijn koningschap was de periode 1806-1810 buitengewoon gunstig voor het handtekenen. De nieuwe militaire scholen hadden zowel een technisch- als een handtekenmeester ter beschikking, een tweedeling die nog zeker een halve

eeuw gehandhaafd bleef. De traktementen voor de positie als handtekenmeester lieten eveneens een aanzienlijke stijging zien. Aan het einde van de achttiende eeuw ontving een tekenmeester op een artillerieschool fl. 120,- per jaar, terwijl dit bedrag tien jaar later maar liefst fl. 800,- bedroeg. Het ambitieuze karakter op het gebied van het handtekenen bleek ook uit het aantrekken van kunstenaars pur Bang. Aanvankelijk werd op de militaire school te Honselersdijk nog de weinig bekende kunstenaar Theodore Muri aangesteld als handtekenmeester. Dat zou echter veranderen toen J.H. Voet, directeur-generaal van de militaire school te Amersfoort omstreeks 1808 de bekende kunstenaar Christiaan Andriessen vroeg om voor fl. 800,- per jaar handtekenles te komen geven.[22] Dat hij deze post niet zou aanvaarden blijkt uit de aanstelling van niemand minder dan historie- en portretschilder Jan Willem Pieneman. Pieneman zou deze functie zelfs nog tot 1815 bij diverse militaire instellingen blijven uitoefenen. [23]

Eén van de eerste daden van Lodewijk Napoleon was de oprichting, naar Frans voorbeeld, van het Depot-generaal in 1806. Een onderdeel van het Depotgeneraal vormde het Topografisch Bureau, waar de kaarten van het Koninkrijk moesten worden getekend en bewaard. Voor de vervaardiging van de 'Grote Kaart' van Nederland waren enkele tekenaars, twee graveurs en een drukker beschikbaar. Daarnaast werden voor het verrichten van metingen en verkenningen zogenoemde geografische ingenieurs toegevoegd waaronder luitenant J.E. van Gorkum, de latere directeur van de Dienst van de Militaire Verkenningen. (afb. 8) Het is dan ook niet vreemd dat binnen genoemd militair instituut het tekenen als beroepsvaardigheid vereist werd. Onder het personeel van het Topografische Bureau en de Militaire Verkenningen waren uit de aard der specialisatie derhalve veel amateur- en beroepskunstenaars werkzaam. Voornamelijk door de introductie in het leger van de populaire lithografie werkten voor korte of lange tijd grafische specialisten bij de dienst. Hieronder bevonden zich zowel militairen als burgers. Zo werd beroepsdrukker J.M.J. Kierdorff vanwege zijn specifieke kennis op het gebied van het lithograferen bij het Topografische Bureau gedetacheerd. Van de bekende drukkersfamilie Steuerwald, werkte Jan Dam veelvuldig als particulier voor het bureau. Zijn oudere broer Christian Heinrich Gottlieb, kunstenaar en artillerieofficier, had tot 1824 zelfs een draagbare steendrukkers ter beschikking.[24] Hieruit blijkt eens te meer dat bij de artillerie een gunstig klimaat aanwezig was voor officieren met artistieke talenten.

Artillerie- en Genieschool te Delft (1814-1828)

De tekentafels alsmede de tekenmodellen van de ontbonden militaire school te Den Haag werden in 1784 ter beschikking gesteld aan de nieuwe school in Delft.

Na de mislukkingen van de eerder opgerichte militaire scholen was de artillerie een genieschool het laatste experiment om te komen tot een geregelde militaire opleiding. In feite schoot de school vanaf het begin reeds haar doel voorbij omdat het wederom geen opleiding was voor alle dienstvakken. Bovendien bestond de groep aspirant-officieren uit een beperkte selectie jonge mannen. De voorwaarde die de school aan de cadetten stelde, appelleerde aan het typische negentiende eeuwse beeld van een officier, namelijk dat van een selecte groep afkomstig uit eene goede Nederlandsche familie of zonen van officieren afkomstig uit hetzelfde dienstvak. Men moest inderdaad wel van zeer goede komaf zijn, om een studie aan de school in Delft te kunnen volgen. Louis Henri Paravicini de Capelli, nota bene een zoon van de vroegere chef van het Korps Artillerie generaal-majoor Johan Caspar Paravicini de Capelli, zag zich gedwongen van de school te vertrekken omdat zijn vader niet langer meer bij machte was de studie te bekostigen.[25]

De exclusiviteit van de opleiding bleek ook uit de aanstelling van haar docenten. Directeur J.H. Voet was er alles aan gelegen om personeel aan te trekken dat kan worden gerangschikt onder de

geleerdsten en kundigsten die in het land te vinden waren. Zo werd in het instituut te Delft de eerste hoogleraar in de wiskunde aan een militaire school benoemd. De eerder genoemde kunstenaar Jan Willem Pieneman kreeg bovendien de titel professor in de schilder- en handtekenkunsten. Het professoraat van Pieneman gaf duidelijk de ambitie aan op het terrein van het tekenen voor officieren en daarenboven wees het op de stevige positie van kunstenaars binnen het militaire tekenonderwijs. Het salaris van de handtekenmeester werd in de periode 1814-1816, overeenkomstig de nieuwe status, verhoogd van fl. 800,- naar fl. 1.500,- en er werd een assistent toegevoegd in de persoon van kunstenaar David François Bongaertz.[26] Bongaertz was een typische vertegenwoordiger van de opkomende romantiek van zijn tijd die diverse paneeltjes vervaardigde met onderwerpen als 'bij maanlicht' en 'troep rovers bij een kampvuur'. Om te kunnen oordelen over wat de functie van Pieneman en Bongaertz inhoudelijk betekende is nauwelijks concrete informatie beschikbaar. Zo zijn er geen concrete voorbeelden van cadetten bewaard gebleven die blijk geven van grote artistieke veranderingen in het onderwijs met de komst van Pieneman. Eveneens is niet bekend welke invulling werd gegeven aan het schilderen binnen het instituut te Delft, wat op zichzelf een belangrijke nieuwe ontwikkeling zou zijn binnen de officiersopleiding. De inhoud van het professoraat is eveneens moeilijk te beoordelen vanwege het korte verblijf van Pieneman aan het instituut. In 1816 verliet hij de militaire wereld om een functie te aanvaarden als onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in Den Haag. Bovendien bleek uit de keuze van zijn opvolger dat de aanvankelijk ambitieuze koers met het aanstellen van kunstenaar van naam, althans voorlopig, niet werd doorgezet. Uit de vier kandidaten die voorhanden waren; de kunstschilder C. van Cuylenburgh, S. Greeve (professor in de tekenkunst aan het Prytanée Militaire in La Fleche), Johannes Hari (tekenmeester in Den Haag) en J. de Greef (klerk-tekenaar bij waterstaat) werd de laatste naar voren geschoven als belangrijkste kandidaat. De Greef was echter meer architect dan tekenaar. Zijn bouwkundige kwaliteiten werden door Voet dan ook van groot belang geacht voor de cadetten. Het aantrekken van een belangrijk architect als De Greef zou in 1822 aanleiding zijn geweest voor een samenwerking tussen het instituut en de Tekenenacademie te Den Haag op het gebied van het bouwkundig tekenen. (afb. 9)

Het wel en wee op de artillerie- en genieschool te Delft was vanaf circa 1822 reden om na te denken over een nieuwe opzet van de officiersopleiding. Zoals bekend resulteerde dit in 1828 in de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie te Breda, waar het tekenen aanvankelijk een zeer belangrijke plaats zou gaan innemen.

De KMA als Kunstacademie (1828-1860)[27]

In 1829 wendde een zekere tekenmeester genaamd Taurel zich met een rekest tot koning Willem I. Hierin deed hij een voorstel voor een nieuwe invulling van het tekenonderwijs aan de KMA. De ideeën van Taurel kregen echter weinig steun van de toenmalige tekenleraar van de academie, Balthasar Jooss, die zijn functie als docent bedreigd zag. Blijkbaar geïrriteerd schreef hij naast de voorstellen van Taurel: Theorie voor het handteekenen en het voortekenen op het bord, is gansch niets nieuws, dit vak wordt hier onderwezen, en nog beter dan dit.[28] Nu kende de KMA inderdaad al vanaf de oprichting een gunstig tekenklimaat. Dat vloeide voort uit de filosofie dat de opleiding tot officier niet slechts behoorde te bestaan uit gedegen beroepsonderwijs, maar tevens voorzag in een meer algemene vorming van de jongelingen die doorgaans uit de betere milieus werden betrokken. Het tekenonderwijs speelde daarbij een centrale rol. Tekenen, zo meende de burgerij in navolging van de adel, moest beschouwd worden als een belangrijk opvoedingsmiddel. Het aantal tekenende liefhebbers nam dan ook sterk toe. Om zichzelf verzekerd te zien van de toestroom van cadetten moest de officiersopleiding kunnen

wedijveren met burgeropleidingen. Vandaar dat technische kennis en vaardigheden die men in de maatschappij nuttig achtte een plaats kregen binnen de militaire opleiding. Tekenen was aldus aan de KMA al snel uitgegroeid tot een hoofdvak, waarvoor in 1827 een uit zes artikelen bestaand reglement was opgesteld.[29] (afb. 10) Hierbij lag de nadruk op het handtekenen dat in een eigentijds en populaire zedenkundig werk geprezen werd als onmisbaar voor de vorming van den krijgsman.[30]

Het tekenonderwijs aan de KMA bevatte dan ook verschillende niet-specifiek militaire oefeningen. Zo werd er naast het vervaardigen van figuren en landschappen ook aandacht besteed aan het natekenen van het menselijke lichaam in al zijn bijzonderheden. Bij het voorstel van tekenmeester Taurel om cadetten vooral toch krommingen te laten tekenen, noteerde Jooss: Wordt ook hier onderwezen want oogen, neuzen, monden, hoofden en het gansch menselyke lichaam zijn Des Courbes. Gezien de uitgebreidheid van het tekenprogramma op dat moment, kon Balthasar Jooss niet anders dan zijn verontwaardiging laten blijken over de goed bedoelde voorstellen van een collega.

Hoe zag dat tekenonderwijs er ondertussen onder Jooss uit? In de wintermaanden moesten de cadetten van het eerste studiejaar zich alle dagen bekwamen in het handtekenen. In het tweede jaar werd handtekenen en rechtlijnig tekenen beoefend, terwijl in het derde jaar met name onderricht plaatsvond in het militair-, topografisch- en bouwkundig tekenen. In de begintijd van de KMA moesten de cadetten zich oefenen in de volgende tekenonderwerpen:

Artillerie; waaronder kanons, mortieren, laadgereedschappen, kogelgloeioven Fortificatien; vestingen, lunette, systema Maroloues/deVille/Vauban/Coehoorn Bouwkunde & Waterstaat kazerne, hospitalen, wachthuizen, sluizen Situatie-en Regtlijnig tekenen; situatien, bataillie, constructie meetkunde, tenten Handtekenen; paarden, beelden, landschappen, koppen, loopwerk

Het artistieke landschapsteken

Tegenwoordig is het nauwelijks meer voor te stellen dat cadetten tot het landschapsteken worden aangezet, omdat men in eerste instantie aan een militaire school voornamelijk technisch tekenen verwacht. Toch werd in de eerste twintig jaar na de oprichting van de KMA de meeste aandacht besteed aan de landschapstekenkunst. Zozeer zelfs dat Balthasar Jooss zich op dit punt laat ontvallen dat het op de Academie geensins het oogmerk is Schilders te vormen, het is genoeg wanneer de Kadets zich by voorkomende gelegenheden van de teekenpen en het penseel naar behooren kunnen bedienen.

Er zijn redenen aan te geven waarom juist in deze periode de nadruk op de landschapstekenkunst lag.[32] (afb. 11) In de eerste plaats was het tekenen van een landschap zeer nuttig om cadetten in het veld efficiënter een situatieschets te kunnen laten maken. Bovendien was het mode om uiting te geven aan de belangstelling voor het landschap, de kastelen, het bijzondere, het woeste en het streekeigene. Deze stroming die ook wel de Romantiek werd genoemd, had een grote invloed op het dagelijks leven. In de derde plaats was het tekenen en schilderen in die tijd een bezigheid die in hogere kringen veel werd beoefend.

Wanneer we vervolgens kijken wat de KMA in 1828 inhield, dan is het niet vreemd dat aan deze militaire school dit soort opvattingen aansloeg. Door de aristocratie werd de KMA in zijn beginperiode beschouwd als een goedkoop en goed instituut om hun kinderen op te voeden.[33] Voor hen waren vakken als paardrijden, de Franse taal, etiquette en ook het handtekenen bijzonder nuttig als voorbereiding op een niet-militaire carrière. De KMA stond vanaf haar oprichting in 1828 bijzonder hoog aangeschreven als opvoedingsinstituut.

Een vierde reden voor de populariteit van het landschapsteken had ongetwijfeld te maken met de docenten. De KMA had vanaf 1828 bijzonder kundige leraren aangetrokken die de opleiding

op een hoger kunstniveau brachten. In 1828 werd naast Jooss van de Artillerie- en Genieschool te Delft kunstenaar David François Bongaertz aangetrokken. Bongaertz was als typische vertegenwoordiger van de Romantiek een schilder van landschappen.

In 1836 werd na de heropening van de Academie, die vanwege de Tiendaagse Veldtocht gesloten was geweest, de kunstenaar Frederik Lodewijk Huygens (1802-1887) aangesteld als lithografisch tekenaar. Huygens was afkomstig uit de kring van bekende landschapsschilders- en tekenaars, C. van Cuylenburgh en P.G. van Os. Het bekendste werk dat hij voor zijn militaire werkgever uitgaf was een leerboek met betrekking tot het wassen met inkt in landschappen.[34] (afb. 12) Een andere tekendocent was Constant Huijsmans (1810-1886). Hij werd in 1837 aangesteld op de KMA, en was eveneens een specialist in het schilderen en tekenen van landschappen. Daarbij stond hij onder invloed van de Franse schilders Rousseau en Hubert, wier werken ook nog dienden als tekenstof op de academie.[35] Vanaf 1840 moesten naast buitenlandse voorbeelden ook werken naar de leercursus landschapstekenen van Huijsmans worden nagetekend. Zijn belangrijke werk over landschapstekenen verscheen in 1839 onder veel lofzang. Getuige een recensie in de Militaire Spectator waren zijn dankbare leerlingen en vele kunstliefhebbers de oorzaak van het uitbrengen van de leercursus. Het werk was volgens de recensent bijzonder geschikt om de handteekenkunde bij de officieren aan te moedigen en belangrijk voor de snelle vorderingen der kadets in het handteekenen.[36]

Een ander belangrijk werk van zijn hand was het leerboek Grondbeginselen der Teekenkunst uit 1852. Een goed militair, zo schrijft hij, is mijn inziens de officier die met een schetsboekje en een potlood in de hand elk stuk uit de natuur dat hem opgegeven iskan afschetsen, en die daarenboven de kunde bezit om van die schets eene volledige oorspronkelijke tekening af te werken.[37] Huijsmans was van de tekenmeesters op de KMA wellicht de meest warme pleitbezorger van het landschapstekenen voor militairen. Hij was er onder gouverneur Seelig verantwoordelijk voor, dat het zuiver militaire tekenen in de handtekenlessen werd verdrongen ten gunste van het landschapstekenen. Huijsmans kon zijn artistieke attitude op de academie zonder al te veel moeite verdedigen omdat de gouverneurs tijdens zijn verblijf bekend stonden als kunstliefhebbers.

De laatste invloedrijke docent in deze periode was Izaak Schouman (1801-1878). Schouman werd in 1833 tekenleraar in Delft bij het 3e bataljon artillerie Nationale Militie. In 1836 werd hij aangesteld op de academie, waar hij al spoedig bekend zou worden vanwege zijn enorme schilderij van het beleg van de Citadelle te Antwerpen.[38] Ook tekende hij in de jaren veertig veelvuldig portretten van zijn leerlingen.[39]

Vanaf 1837 had de afdeling handteekenen aan de KMA met mannen als Bongaertz, Huygens, Huijsmans en Schouman een bezetting die bijzonder geschikt was voor een kunstacademie. Tijdens deze 'hoogconjunctuur' in het handtekenonderwijs zwaaiden uitsluitend civiele kunstenaars de scepter over zowel de onderwerpen als methoden van lesgeven. Het zuiver militaire tekenen, onderwezen door bereidwillige officieren, werd teruggedrongen ten gunste van het landschapstekenen.

Marginalisering van het artistieke handteekenen op de KMA

Na het midden van de negentiende eeuw werd de opleiding aan de KMA steeds technischer. De kritiek op en ontevredenheid over het traditionele onderwijsklimaat werd steeds groter.

W.J. Knoop bijvoorbeeld, hoofdredacteur van De Militaire Spectator, De Nieuwe Spectator en KMA-docent, keerde zich in het openbaar fel tegen het (kost)schoolse karakter van de Academie: Wij willen de cadets der Militaire Academie, op eene meer eenvoudige, op eene meer

militaire voet behandeld hebben; het moet minder den schijn hebben, van eene kostschool waar men zich ook met de krijgskunst bezig houdt; en het moet meer het voorkomen krijgen van eene kazerne waar men zich ook op de wetenschap toelegt.[40]

Vanuit de hoek van de cadetten zelf kwamen vanaf de jaren vijftig opstandige geluiden. Tijdens de zogenoemde bullefeesten tussen 1854 en 1858, een terugkerende gebeurtenis waarin cadetten traditioneel hun ongenoegen lieten blijken, waren er uitingen van ontevredenheid jegens de leiding van de onderofficieren en de tijd die besteed moest worden aan, in hun ogen, onbelangrijke zaken.

Ook het tekenonderwijs moest het ontgelden. Een voormalig cadet die terugblijkt op het tekenonderwijs in de jaren zestig, verwoordde zijn ervaring als volgt: In den ouden tijd namen de teekenlessen eene belangrijke plaats in op de studietableau's; zoo zelfs dat we wel eens afvroegen, of die tekenzalen wellicht dienst deden als bergplaatsen, waar men de cadets vrij geruimere tijd nuttig en aangenaam bezigheid kon verschaffen. Veel leraren had men voor het toezicht niet nodig, en men behoefde niet angstvallig te vragen: of ze bollebozen in dat vak waren; want het was nu eenmaal een uitgemaakte zaak, dat iedere officier of leraar les kan geven in het tekenen. (...) Dezelfde kolossale teekentafels die daar zoo rustig op het plaatje naast elkander staan; zagen wij, bij zeker bullefeestje - zaliger nagedachtenis - over de amusementzaal slepen, en door de ramen op de binnenplaats bombarderen.[41]

Het tekenonderricht, de methode van lesgeven en de tekenleraren kregen er dan ook herhaaldelijk van langs. Zo schreef de anonieme cadet Xn in 1867: Het is bedroevend zooveel tijd als er op de tekenzalen verknoeid en verbeuzeld wordt.(...) *Bij de tegenwoordige inrichting heeft men soms op eene tekenzaal bij ongeveer negentig cadets, drie officieren, van welke slechts één, mogelijk niet één het vak machtig is. Hoe kan zulk onderwijs goed zijn? Waartoe dient het tekenen van al die bergen, van groote slagplannen tot het einde van het vierde studiejaar? Alleen om de ogen te bederven is het goed. De kadetten behoeve geene kunstenaars te worden, en zij die goed leeres arceren, kennen dat reeds in het tweede studiejaar. (...) En nu het handteekenen: mijne portefeuille is nog vol kopieën van neuzen, ooges, kleine en groote koppen, schetsen in potlood en tekeningen met inkt, ja zelfs in kleuren. Mooi, niet waar? Och lezer, als ik bedenk, hoe er geteekend had kunnen worden, laat ik liever zeggen moet worden, dan gevoel ik hoe slecht ik en een ander heb leeres teekenen.*[42]

De kritiek van de cadetten richtte zich met name op de slechte begeleiding tijdens de tekenlessen, en het eindeloze nateekenen van voorbeelden. Onder het pseudoniem Salvo Meliore verwoordde een andere cadet het als volgt: (over het artistieke handteekenen) Ten alle tijden droeg dat onderwijs, over het algemeen, vrij slechte vruchten. En met reden! Behalve dat de voormalige hoofdonderwijzer (sinds enige tijd verwijderd van de Akademie) reeds sedert lang te wenschen overliet, was de inrichting van dat onderwijs ook zeer slecht. Mannetje na mannetje nateekenen naar verouderde voorbeelden was zoowel de weinig opwekkende taak van de pas beginnenden, als van de meergevorderden. (...) (over het rechtlijnig en situatietekenen) Nog geeuwen wij bij de herinnering aan dat eentoonige, geestdoodende werk. De Slag van Eylau, waarvan het plan door ons werd nageteekend, is ons daardoor nog een doorn in het oog. (...) ...en het is dan ook niet bij uitzondering, als jeugdige officieren na vier jaar aanhoudend geteekend te hebben, het geringste voorwerp uit de natuur of tot de techniek behorende, op papier kunnen weergeven?[43]

De docent waaraan Salvo Meliore refereerde was de genoemde kunstenaar Izaak Schouman. Het functioneren van Schouman stond reeds jaren ter discussie. Luitenant-kolonel H.E.W. Rodi de

Loo, commissielid van inspectie over het militair onderwijs, rapporteerde reeds vanaf 1864 over het disfunctioneren van Schouman als onderwijzer. Hem werd gebrek aan zedelijken invloed op den kadetten verweten, omdat hij tijdens zijn lessen niet de orde en rust kon handhaven.[44] Een ander terugkerend punt van de cadetten was het saaie natekenen, waarvan ze volgens eigen zeggen niet beter gingen tekenen. Het was een zelfde soort kritiek als ook in het burgertekenunderwijs te horen was. De zogenoemde kopieermethode werd hier ook al een hele eeuw toegepast. Maar ook de kritiek hierop groeide, vooral na ongeveer 1850 [45] Het belangrijkste bezwaar was eveneens, dat slaafs allerlei voorbeelden nagetekend moesten worden zonder dat leerlingen werkelijk begrepen vanuit welke grondvormen de voorwerpen werden opgebouwd. Een antwoord hierop hoopte men te vinden in een nieuwe tekenmethode, ontworpen door de Franse broers Dupuis.

De methode Dupuis brak radicaal met de kopieermethode en stelde het tekenen naar de natuur voorop. Door middel van het bestuderen van geometrische grondvormen moesten leerlingen het 'natuurtekenen' onder de knie krijgen.[46]

De leiding van de KMA daarentegen nam de kritiek van de cadetten wel serieus. In 1865 waarschuwde inspecteur Rodi de Loo tegen het zinloos kopiëren door cadetten, zodat maatregelen hiertegen niet konden uitblijven. Met het vertrek van Huijsmans in 1866 en het 'wegsturen' van Schouman verloor de academie vervolgens twee voorstanders van het natekenen. [47] Naast de als laatste overgebleven leraar van het eerste uur, F.L. Huijgens, werd nu kunstenaar T.S. Cool in 1866 op de academie aangenomen. In zijn persoon leek men tegemoet te komen aan de nieuwe ideeën over tekenonderwijs; Cool was namelijk een voorstander van de methode Dupuis. Uit de catalogus van de Bibliotheek van KMA blijkt dat het boek van de broers Dupuis, Enseignement general du dessin, sous le point de vue industriel uit 1836, in deze tijd aanwezig was. Cool heeft daadwerkelijk geprobeerd het tekenonderwijs op de KMA te hervormen. Een verslag met daarin voorstellen voor een gestructureerd onderwijs gaf blijk van zijn kunnen en betrokkenheid bij de nieuwe situatie. Zijn uitvoerige rapport ten spijt, gaven de bestuurders de daaropvolgende jaren de voorkeur aan verdere marginalisering van het artistieke tekenen.[48]

Conclusie

Door het ontbreken van een geregeld militair tekenonderwijs werd bij indiensttreding het bezit van een zekere tekenvaardigheid verondersteld. Als er al sprake was van een tekenopleiding dan werd deze individueel bepaald of door de commandant, die aangaf wanneer een cadet of officier zich verder moest bekwamen in de tekenkunst. Door de strengere eisen die in de loop van de achttiende eeuw aan de technische wapens werden gesteld kwam er behoefte aan een centraal en uniform tekenonderwijs. Tot circa 1750 wordt voornamelijk door het kopiëren van gedrukte voorbeelden de tekenvaardigheid onderhouden terwijl ook de tijdsgeest militairen stimuleerde tot het tekenen van niet-militaire voorstellingen.

Met de oprichting in 1787 van artilleriescholen nam het geregelde tekenonderwijs vastere vormen aan. Naast het technisch tekenen beleefde het artistieke handtekenen (het natekenen naar figuren, gipsen, landschappen en het vrij tekenen) een opvallende opkomst in het tekenonderwijs voor officieren. De reden hiervoor lag waarschijnlijk in de wisselwerking tussen opvoedkundige elementen en een professionele behoefte. Er is echter geen sluitend bewijs voor de relatie tussen de opkomst rond 1800 van het handtekenen en de ontwikkeling van diverse artistieke officieren. Het waren desalniettemin artillerieofficieren die een groot enthousiasme voor de tekenkunst lieten zien.

In de negentiende eeuw werd het tekenklimaat steeds beter. De periode 1806-1810 onder Lodewijk Napoleon was buitengewoon gunstig voor het artistieke handtekenen. Onder zijn bewind kregen tekenleraren aan militaire opleidingen een toenemende status. In de periode van de opgerichte artillerie- en genieschool te Delft tussen 1814 en 1828, verkreeg het tekenen en het name het handtekenen een exclusieve status. Dit werd geïllustreerd door het professoraat van de belangrijke kunstenaar Nicolaas Pieneman waarmee de opleiding haar ambitie aangaf op het terrein van het tekenen voor officieren. Toch bood de opleiding op dit gebied door het vertrek van kunstenaar Pieneman weinig continuïteit.

Pas met de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1827 groeide het tekenen uit tot een hoofdvak, hetgeen voor het eerst en officieel werd vastgelegd door middel van een reglement. Er was nu sprake van een uniforme tekenopleiding voor alle wapens en dienstvakken. Het belang van het artistieke tekenen was hierbinnen erg hoog hetgeen door verschillende kunstliefhebbende gouverneurs werd gestimuleerd. Deze ontwikkeling kreeg een climax met het landschapstekenen waardoor cadetten, ten koste van het militair-technisch tekenen, werden aangezet tot het natekenen van romantische taferelen. Zonder uitzondering waren alle tekenleraren vanaf de oprichting in 1828 tot circa 1860 artistieke meesters, terwijl het technische tekenen aan bereidwillige officieren werd overgelaten. Uiteindelijk zou in de tweede helft van de negentiende eeuw het tekenonderwijs op de academie wat betreft inhoud en tijdbelasting tot meer normale proporties worden teruggebracht. Het artistieke tekenen verdween van het onderwijsprogramma.

Noten

- 1 Dit zijn de drie tekendisciplines op militaire opleidingen sinds de opkomst van het geregelde onderwijs aan het einde van de achttiende eeuw. Het rechtlijnig tekenen houdt het vervaardigen van constructie en meetkundige tekeningen in. Bij de artillerie betekende het dat bijvoorbeeld kanonnen, mortieren, laadgereedschappen en dergelijke moesten worden verbeeld. Ingenieurs en genisten tekenden onder andere naar vestingbouwkundige systemen van bekende namen als Vauban en Menno van Coehoorn. Het situatietekenen was het tekenen van 'situatien', 'bataillen' en tenten. Het handtekenen hield het natekenen van paarden, beelden, landschappen, koppen en de menselijke figuur in.
- 2 J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda* ('s-Gravenhage 1989) 35.
- 3 Simon Stevin, *De Sterctebouwing* (Leiden 1594).
- 4 Correcter is het te spreken van een vooropleiding tot de post van ingenieur in het leger. Het was eerder toegespitst op het beroep van landmeter. Zie J.A.M.M. Janssen, *Breda* (...) 51.
- 5 Ch. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen (Alphen aan den Rijn 1991) 142, 143.
- 6 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit een brief van de Leidse hoogleraar Francois van Schooten jr aan Constantijn Huygens van 1646, waarin hij er op wees dat de meest officieren geen Latijn kenden. Zie J.A. Worp (red.), *Briefwisseling van Constantijn Huygens*, 6 dln ('s-Gravenhage 1911-1917).
- 7 Pieter Bekker van Herford, *Nieuwe Manier van Vestingbon*, bij Johannes Janssonius, Amsterdam 1673. Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P 7).
- 8 Janssen, 46, 47.
- 9 Idem, 84.
- 10 Claudius Mandré, *Tractaat over de D Artillery*, Colombo 1747. Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P 144).
- 11 *Tractaat Weber.....* Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P 453).
- 12 Daalder, 20, 21.
13. Caspar Philips, *Zeemans Onderwijzer in de Teekenkunst* (...) (Amsterdam 1786).
14. Janssen, 112.
- 15 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 8, 1421.
- 16 Zie voor een beschrijving van de kunstenaars en voorstudies voor het tractaat, Charles Dumas, *De fabricage van kanonnen in het midden van de achttiende eeuw* (Delft 1995). De tekeningen voor het tractaat bevinden zich in het Legermuseum te Delft en De Koninklijke Militaire Academie te Breda.
- 17 C.A. Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der Militaire pligten, kundigheden en dienstverrichtingen. Een hand- en leerboek voor de onderscheidene rangen van den krygsstand, byzonder voor die der Cavallerie* (Groningen 1803) 69.
- 18 Janssen, 130. In 1822 was er sprake van contact tussen de Artillerie-en Genieschool te Delft en de tekenacademie te Den Haag. Nu echter op het gebied van het bouwkundig tekenen. Zie hiervoor E.B.M. Lottman, *De Haagse Tekenacademie*, 38.
- 19 Daalder, 22.
- 20 Idem, 102.
- 21 Voor een korte verhandeling over E.W.J. Bagelaar zie A.J. Verdoorn, *gage/aars etsen*. Boekenpost II (2000) 20, 21.

- 22 I.H. van Eeghen, In mijn journaal gezet, Amsterdam 1805-1808: het getekende dagboek van Christiaan Andriessen (Amsterdam 1983) 123.
- 23 Janssen, 297. Pieneman is verbonden geweest aan de militaire scholen te Amersfoort en Den Haag in de periode 1807-1810.
- 24 H.C.M. Marres-Schretlen, 'Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland', in: speciale editie Boekenwereld 'Lithografie in Neder/and' 1998, jrg 1S, nr.1, 21, 22.
- 25 Janssen, 301.
- 26 Idem, 285.
- 27 Deze paragraaf werd in aangepaste vorm reeds gepubliceerd in A. Polman e.a. Was Getekend, Willem Staring (Delft 2001) 21-29.
- 28 ARA, Archief KMA, ingekomen stukken inv.nr. 2, stuk 34. Het archiefstuk met betrekking tot het tekenvoorstel van Jooss is eveneens gebruikt in Emmy van Vliet-de Haan, W.C. Staring (1847-1916) (Leiden 1987) (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Kunsthistorisch Instituut, Universiteit Leiden).
- 29 Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie ('s-Gravenhage 1828).
- 30 Handboek tot Opleiding en Beschaving van Verstand en Zeden, voor Aankomende Officieren (Haarlem 1829) 74.
- 31 ARA, Archief KMA blok 1816-1941, inv.nr. 137; Opgaaf der Teekeningen welke de Kadeten van het 2e, 3e en 4e Studie Jaar gemaakt hebben, gedurende zij op de Militaire School te Delft en op de Akademie geweest Zijn van 20 November 1828 tot 1 e February 1829.
- 32 Voor het eerst geformuleerd door J.C.G.W. Coenen, Handtekenlessen aan de K.M.A. door beroemde schilders, in: Parade 1882 (jrg. 3), nr. 2, 26.
- 33 Militaire Spectator 1846 (jrg.14), nr. 11, 224.
- 34 F.L. Huijgens, Theoretische en praktische handleiding voor het wasschap met O.l. inkt of sepia (Breda 1864).
- 35 J.C.G.W. Coenen, 28.
- 36 De Militaire Spectator 7e deel (1839) 44.
- 37 Archief Huijsmans, Gemeente Archief Breda.
- 38 Schilderij hangt thans in het Legermuseum te Delft.
- 39 Voorbeelden van dergelijke cadettenportretten zijn aanwezig in de collectie van het Legermuseum te Delft.
- 40 De Nieuwe Militaire Spectator 1849 (jrg. 3) 599-600.
- 41 Citaat uit De Teekenzaal en het witte gebouw bij den ingang, in: Wereldkroniek (1903), militair bijvoegsel (66), 17 oktober, nr. 29.
- 42 Cadet Xn., Nog een woord over de Koninklijke Militaire Academie te Breda (Nijmegen 1867) 9-10.
43. Salvo Meliore, De Koninklijke Militaire Academie te Breda ('s Gravenhage 1867) 11-12.
- 44 ARA, archief KMA 2.13.22, inv.nr. 34, 1861-1869, vouwblad 1864, fol. 25.
- 45 F. Grijzenhout, Teekenen zij een bestanddeel der opvoeding/1880-1900, in: B. Koevoets, H. van Rheeden (red.), Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-1980 (Haarlem 1980) 11.
- 46 Het punt van de methode Dupuis en de reactie hierop van de militaire tekenleraren is eveneens behandeld in Emmy van Vliet-de Haan, in: Polman e.a. Was Getekend, Willem Staring (Delft 2001) 41-60.
- 47 Jaarboekje KMA (1867) 29.
- 48 De verblijfplaats van het verslag is onbekend.